

cze ruchu oporu nie uznali zasady przemocy, ale zobowiązanie, by odpowiadać z pełną świadomością za to, co czynimy" (s. 90) — konkluduje von Thadden.

Wreszcie należy zwrócić uwagę na dwa referaty, które najściślej wiązały się z charakterem konferencji, dotyczyły bowiem samych podręczników. Mam tu na myśli wystąpienia Z. Kulaka ze strony polskiej (*Polski ruch oporu w podręcznikach szkolnych Republiki Federalnej Niemiec z zakresu historii*) i Ch. Klessmanna ze strony zachodnioniemieckiej (*Działalność niemieckiego ruchu oporu przeciwko narodowemu socjalizmowi w polskich podręcznikach szkolnych*). Klessmann podjął się oświetlenia zagadnienia na przykładzie trzech wybranych polskich podręczników szkolnych do nauczania historii, stwierdzając na wstępie daleko posuniętą rozbieżność koncepcji dydaktycznych w układzie podręczników polskich i zachodnioniemieckich, co — przy braku jednolitych kryteriów oceny — utrudnia przeprowadzenie porównań. Zbigniew Kulak w celu uzyskania pełniejszego obrazu przeanalizował 20 podręczników z 9 różnych wydawnictw RFN. W świetle dokonanej analizy sposób przedstawiania w podręcznikach szkolnych RFN polskiego ruchu oporu, jednego z najprężniejszych w Europie, jawi się jako niewystarczający. Nie uwzględnia się też w pełni zalecenia nr 20 Komisji UNESCO.

Cennym przyczynkiem, o dużych walorach informacyjnych, był też referat Z. Mańkowskiego, *Historiografia polska poświęcona ruchowi oporu na ziemiach polskich w latach drugiej wojny światowej*.

Można — jak się wydaje — wyrazić nadzieje, iż pozycja ta spełni oczekiwania, jakie zapewne wiążą z jej ukazaniem się zarówno wydawcy, jak i naukowcy-referenci, a mianowicie przyjdzie z pomocą głównie autorom podręczników przy opracowywaniu tematu *Ruch oporu w Polsce i w Niemczech w latach drugiej wojny światowej*. Pożytek z zapoznania się z tą publikacją mogą wynieść też wszyscy interesujący się zagadnieniem ruchu oporu w obydwu krajach, a wśród nich nauczyciele historii.

Małgorzata Hoffmann

ROMAN HRABAR, ZOFIA TOKARZ, JACEK E. WILCZUR: *Czas niewoli, czas śmierci. Martyrologia dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*. Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1979, 206 ss.

Omawiana tu książka poświęcona została tragicznym losom najmłodszego pokolenia Polaków w czasie II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej, stanowiąc przede wszystkim kolejny, wstrząsający dokument o martyrologii dzieci polskich a zarazem — zwłaszcza w dobie wielostronnych starań podejmowanych na rzecz ustanowienia pokojowego współżycia narodów — wyraz pamięci i przestrogi dla współczesnych i przyszłych pokoleń. Praca składa się z ośmiu części, poprzedzonych przedmową przewodniczącego Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, Janusza Wieczorka, oraz wstępem Lesława Bartelskiego.

Część pierwsza pt. *Hitlerowskie koncepcje i program eksterminacji dzieci* zawiera omówienie „podstaw prawnych” działalności państwa totalitarnego, przy czym za zasadniczy czynnik determinujący układ całości przyjęto czas ukazywania się poszczególnych przepisów.

Część druga, najobszerniejsza, pt. *Eksterminacja dzieci i młodzieży*, ujęta w czterestu podrozdziałach, poświęcono charakterystyce warunków bytowych

najmłodszych, sytuacji szkolnictwa w okresie okupacji, sprawie przymusowej pracy dzieci i młodzieży, wysiedleniom, a w szczególności tragedii dzieci Zamojszczyzny. Terror, egzekucje, represje stosowane wobec dzieci w więzieniach hitlerowskich — to tematy kolejnych podrozdziałów, z których trzy dotyczą uwłaczającej ludzkiej godności poniewierce najmłodszych w specjalnie wydzielonych miejscach systematycznej zagłady — w obozach koncentracyjnych i tzw. *Polen lagrach*. Część tę zamyka przedstawienie organizacji i działań tzw. zakładów wychowawczych, żłobków, obozów i „ochronek” dla cudzoziemskich dzieci urodzonych w Niemczech oraz zbrodni dokonanych w szpitalu psychiatrycznym w Lublińcu.

Trzecia część — *Grabież i germanizacja* — bez wątpienia najstaranniej przez autorów przygotowana, ukazuje specyficzny rodzaj prowadzonej przez okupanta „walki”, której celem ostatecznym miało być wyniszczenie narodu polskiego z równoczesnym wzmocnieniem biologicznej siły Niemiec.

Kolejne części książki traktują o losie dzieci żydowskich, działaniach społeczeństwa polskiego w celu ratowania najmłodszych, o następstwach okresu wojny i okupacji w sferze psychiki dziecka. Dwie ostatnie części pracy zawierają charakterystykę hitlerowskiego aparatu zbrodni oraz próbę podsumowania całokształtu poruszanych w książce zagadnień zatytułowaną *Bilans zbrodni*.

Publikację uzupełnia, ułożony w dziewięciu grupach tematycznych, materiał fotograficzny, który stanowi bogatą, a zarazem niemal samoistną całość. Niestety, prawie wszystkie zdjęcia były już wielokrotnie publikowane, a poszczególne części zbyt często nie wiążą się układem i treścią z tekstem.

Do chwili ukazania się książki pt. *Czas niewoli, czas śmierci* stosunkowo wiele już napisano o losach dzieci polskich w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej. Kilka też pozycji m. in. prace Czesława Pilichowskiego, *Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej* (Warszawa 1972), Józefa Wnuka, *Dzieci polskie oskarżają* (Warszawa 1961, wyd. II Lublin 1975), Kiryła Sosnowskiego, „*Ohne Mitleid*”. *Dziecko w systemie hitlerowskim* (Poznań 1962) oraz Eugeniusza Boczka, Heleny Boczek i Jacka Wilczura, *Wojna i dziecko* (Warszawa 1968), podjęło — podobnie jak omawiana książka — całokształt zagadnień związanych z eksterminacją najmłodszego pokolenia Polaków w okresie wojny. Inne dotychczas opublikowane opracowania dokumentują terror i niewolę, koncentrując uwagę na pewnych tylko fragmentach lub na niektórych formach planowej zbrodni hitlerowskiego okupanta. Szczegółowy przegląd publikacji książkowych i artykułów dotyczących tego zagadnienia, ogłosiła Zofia Tokarz w XXIX tomie „Biuletynu” Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce.

W tym zestawieniu dotychczasowego dorobku książka pt. *Czas niewoli, czas śmierci* stanowi próbę rekapitulacji badań nad problematyką eksterminacji najmłodszego pokolenia narodu polskiego, próbę niewątpliwie udaną. Praca w poszczególnych swych częściach jest przejrzysta, starannie opracowana, w sposób przystępny podająca szereg złożonych i nie wyjaśnionych w pełni zagadnień. Zwraca zwłaszcza uwagę analiza hitlerowskich dokumentów okupacyjnych oraz logiczna i konsekwentna interpretacja rzeczywistej ich treści. Bardzo umiejętnie wprowadzono też do tekstu relacje uczestników opisywanych wydarzeń — ofiar tragedii z jednej i ich hitlerowskich oprawców — z drugiej strony.

Mówiąc o bezspornych zaletach, wskazać też trzeba na pewne mankamenty publikacji, zwłaszcza jeśli się zważy, iż pozycja ta ma trafić również do rąk czytelnika zagranicznego. Podjęte zadanie ujęcia całokształtu tragedii, jaka stała się udziałem najmłodszego pokolenia Polaków w czasie wojny i okupacji, generalnie zostało wykonane z powodzeniem. Wszakże zakres przedsięwzięcia, a nade wszy-

stko trudności natury obiektywnej wpłynęły na efekt końcowy pracy. Już sam układ wewnętrzny książki nie wydaje się w pełni i do końca należycie wyważony. Obok znakomitej części dotyczącej problematyki grabieży i germanizacji, są fragmenty słabsze; dość pobieżnie bez istotnych nowych elementów omówiono losy dzieci żydowskich. Z kolei zbyt obszerna, oderwana i chyba nieodpowiednio umiejscowiona w całości jest część charakteryzująca strukturę i funkcjonowanie hitlerowskiego aparatu przemocy.

Bardzo wiele miejsca w książce poświęcono analizie „aktów normatywnych” III Rzeszy, ich zakamuflowanej treści, roli, jaką odegrały w hitlerowskim aparacie zbrodni oraz sferze dóbr, jaką naruszały. Przy takim ujęciu należałoby chociażby wspomnieć o bezceremonialnie zignorowanych przez Rzeszę normach prawa międzynarodowego: o IV konwencji haskiej z 1907 r., a zwłaszcza o akcie zwanym powszechnie Deklaracją Praw Dziecka, ogłoszonym w 1923 r. przez Unię Opieki Nad Dzieckiem.

Autorzy nie podejmują w ogóle zagadnienia „Dzieci walczących”, zatem opublikowanie w tomie zdjęć pod takim wspólnym tytułem, zdjęć oderwanych i nie mających z treścią wiele wspólnego, stanowić może zaledwie wyraz minimalnego uznania tego wątku przez autorów lub próbę wypełnienia luki w pracy za pomocą zestawu fotograficznego. Temat ten, jak się wydaje, wymagałby zresztą osobnego potraktowania.

W podsumowaniu autorzy podnoszą problem braku możliwości precyzyjnego ustalenia wszystkich faktów zbrodni oraz liczb ofiar hitlerowskiej działalności. W istocie jest to kwestia bardzo doniosła. O niedostatku dokumentacji polskiej i przyczynach tego stanu pisał obszernie w 1966 r. na łamach „Prawa i Życia” Szymon Datner¹. Dopiero bowiem wtedy w badaniach przywrócono w pełni rangę życiu indywidualnej osoby ludzkiej. Takie, długo utrzymujące się podejście do zagadnienia sprawiło, że dziś mówiąc o stratach okresu wojny możemy tylko operować liczbami minimalnymi, które — jak podkreślają autorzy — mimo swego ogromu nie są ostateczne, ale których precyzyjne ustalenie nie będzie już możliwe.

Polska poniosła w czasie II wojny i okupacji hitlerowskiej największe relatywnie straty ludnościowe; na ponad sześć milionów ofiar przynajmniej — jak podają autorzy omawianej pozycji — 2 225 000 stanowiły dzieci. W momencie odbudowy państwa polskiego zabrakło niemal całego jednego pokolenia.

Michał Badyła

„BIULETYN” Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
nr XXVII/1977, 195 ss.; nr XXVIII/1978, 282 ss.; nr XXIX/1979, 368 ss.

Omawiane trzy kolejne tomy „Biuletynu” Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce zawierają ogółem 27 artykułów dotyczących różnorodnych problemów II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej. Oczywiście, że waga spraw w nich podjętych, jak i objętość poszczególnych opracowań są różne.

Generalnie — jak zawsze w tym wydawnictwie — na uwagę zasługują zwłaszcza te prace, które poświęcono zagadnieniom eksterminacji ludności pol-

¹ Szymon Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu*. „Prawo i Życie” 1966, nr 14.